

Vlagyiszlav M. Zubok

HATALMI HARC A KREMLBEN ÉS A MAGYAR VÁLSÁG

Sztálin halála nagy zűrzavart idézett elő a szovjet politikában és államigazgatásban egyaránt. A Kelet-Európa fölötti szovjet uralmat nem lehetett többé kizárólag mítoszra, rettegésre és bajonettekre alapozni. A kaotikus helyzetben megkezdődött a kiütkeresés, amelynek eredménye a Kremlben folyó hatalmi harc kimenetelétől függött. A Rákosi Mátyást bíráló kritika és Nagy Imre hatalomra emelkedése 1953 júniusában annak volt köszönhető, hogy megnőtt Lavrentyij Berija és Georgij Malenkov befolyása a szovjet pártvezetésen belül. Nagy Imre bukása és Rákosi viszszerülése a vezetésbe 1955 márciusában–áprilisában pedig közvetlen összefüggésben állt azzal, hogy Hruscsovnak és Molotovnak sikerült háttérbe szorítania Malenkovot. Charles Gati helyesen mutat rá arra, hogy a „Nagy-ügyet” a szovjet vezetésen belüli hatalmi játszmában ürügyül használták arra, hogy diszkreditálják Malenkov „jobboldali elhajlását” a szovjet gazdaságpolitikában. Nagy Imre „egy bonyolult Kreml-beli játszma, valamint Rákosi rosszindulatú intrikáinak áldozatává vált” – szögezte le Gati.¹

A magyarországi politikai játszma kimenetelét a Kreml külpolitikai fordulatai is jelentősen befolyásolták, elsősorban a szovjet–jugoszláv kibékülés. Moszkva minden egyes Tito felé tett békülékeny lépését – először 1953 júniusában, majd 1954 márciusában – Budapestre gyakorolt politikai nyomás követte. Moszkva a pártból eltávolított kommunisták rehabilitálását szorgalmazta, mivel Titóék a magyarországi perek elítélését szabták meg a pártközi kapcsolatok javításának előfeltételéül.

1955 júliusában Hruscsov elismerte, hogy az 1949-es magyarországi perek koholt vádakon alapultak, s céljuk pusztán az volt, hogy Sztálin bosszút álljon Titón. „Most, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottsága által végzett tényfeltáró munka eredményeképpen kiderült, hogy a »Rajk-ügy«-nek és iratanyagának nincs valóságalapja, egyértelműen ki kell jelentenünk, hogy a Tájékoztató Iroda 1949. novemberi határozata, amely elsősorban a »Rajk-ügy« anyagára épült, igazságtalan és téves volt.”² Rákosi mindössze néhány hónappal korábban szilárdította meg újra a hatalmát, s most Hruscsov akaratlanul is újabb szegret vert legitimációjának koporsójába, hiszen Sztálin után Rákosi volt a koholt vádak alapján lefolytatott perek legfőbb szervezője.

Ugyanakkor Hruscsov – Molotovval szemben saját Jugoszlávia-politikáját védelmezve – elszánta magát a Milovan Gyilas és társai által Jugoszláviában képviselt „jobboldali revizionizmus” és „opportunizmus” elleni küzdelemre. A Titóval történt kiegyezés tehát sem ideológiai kompromisszumot, sem a sztálinizmus alapjának, a szovjet gazdasági modellnek az újragondolását nem jelentette. Az új politikai irányvonalnak ez az árnyoldala ugyancsak súlyos következményekkel járt Magyarországon. Ezt Kliment Vorosilovnak az 1955. júliusi plénumon elmondott beszéde tette nyilvánvalóvá. Vorosilov, aki Molotov és Sztálin egyik legrégebbi cimborája volt,

¹ Charles Gati: *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, NC, Duke University Press, 1986. 134. p.

² Centr Hranjenija Szovremennoj Dokumentácii (CHSZD): f. 2, op. 1, d. 172. Hruscsov beszéde, 1955. július 9. 92. p.

1944 után a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökeként tevékenykedett, és „magyarszakértőnek” számított az SZKP KB Elnökségében. Arra emlékeztette a plénumot, hogy mindössze néhány hónappal korábban, januárban, Molotov és a vezetés többi tagja teljes egyetértésben lépett fel a Magyarországon jelentkező „jobboldali elhajlás” veszélye ellen.

„Nemrég rendkívül komoly beszélgetést folytattunk a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével – jelentette ki Vorosilov. – Képzeli el, hogy a miniszterelnök, egy Nagy Imre nevezetű ember, hirtelen egy kicsit megzavarodott, hogy nevén nevezzem a dolgokat (nevetés a plénum tagjai között). Annyira fontosnak véli magát, hogy azt kezdi magáról hinni, hogy ő a magyar föld sója, s az ördög tudja, miket eszel ott ki. Pontosan egy ilyenfajta [politika] felettébb kellemetlen helyzetet teremthetett volna, amennyiben nem teszik meg a szükséges lépéseket, és ami a legfontosabb, amennyiben a mi Központi Bizottságunk Elnöksége, a Magyar Dolgozók Pártja KB-nak a kérésére, nem avatkozik bele baráti módon ebbe az ügybe. [Mí] először meghívtuk az ottani vezető elvtársakat, köztük a Minisztertanács elnökét, Nagy Imrét is, majd odaküldtük saját embe-reinket. Ily módon a párton belül kibontakozó válságot sikeresen felszámoltuk, és annak mára már nyoma is alig maradt. Ez az eset – fejezte be a mondandóját a szónok – példa arra, miként kellene bánnunk a népi demokráciákkal.”³

Vorosilov beszéde üzenet értékű volt, s arról a nagyfokú egyetértésről tett tanúbizonyságot, amellyel a szovjet vezetés Rákosit, és az ő „jobboldali revizionizmussal” szemben folytatott harcát támogatta Magyarországon. Vorosilov beszédének általános kicsengése azonban – akkor és ott – nem illett Hruscsov elképzeléseibe. Vorosilov ugyanis óvakodott Molotov elítélésétől. Együttérzően „öreg harcosnak” titulálta, aki „eltévélvedett a társaitól”, aki saját régi meggyőző-désének rabjává vált, és aki talán a külügyminisztériumi „garnitúra” befolyása alá került. A Magyarországról szóló részeket pedig figyelmeztetésnek is fel lehetett fogni: a Jugoszláviával való kibékülés zavarokhoz vezethet más kelet-európai országban. Ráadásul Vorosilov szókimondó beszámolója arról, hogy egy szuverén ország vezetőjét hogyan vitték Moszkvába és ott hogyan oktatták ki, mint egy szovjet csatlóst, egyáltalán nem volt összhangban Hruscsov azon kijelentésével, hogy véget ért a sztálini parancsuralom. Így a plénum után Vorosilovnak ki kellett húznia beszédének végleges, szerkesztett változatából a Nagy Imre eltávolítására utaló mondatot. Vorosilov és Molotov párosa azonban 1956 októberében ismét felbukkant – Hruscsov bánatára.

Ekkor még senki sem figyelt fel Moszkvában arra, hogy szándékaik ellenére maguk a szovjet politikuskok kezdték el „kihúzni a székét” a magyar kommunista vezető alól. Bizonyos szempontból ez az ellentmondás a posztsztálini szovjet politika általános ellentmondásosságának egyik megnyilvánulása: egyrészt a Kreml falain belül kezdeményezett desztalinizálási kampány megfosztotta Molotovot és a többi keményvonalast a hatalomtól, másrészt az európai katonai és geopolitikai patthelyzet továbbra is a keményvonalas beállítódást erősítette. Magyarország – Lengyelországtól és az NDK-tól eltérően – katonai-stratégiai szempontból nem játszott kulcs-szerepet, mégis a Varsói Szerződés egyik sarokkövének számított. A dominóelv megvalósulásától féltő szovjetek érdekelték voltak a magyarországi status quo fenntartásában, és attól tartottak, hogy az ideológiai és politikai zavarok miatt „elveszítik” ezt az országot.

Hruscsov 1956. februári „titkos beszéde” újabb sebeket ejtett a magyar politikai vezetésen, és elkeseredett frakcióharcokhoz vezetett Budapesten. Az utóbbi időben feltárt dokumentumok a titkos beszéd mögött rejlő legfőbb okként Hruscsov érzelmi indítékait hangsúlyozzák: azt a vágyát, hogy az SZKP-n belüli tömeges üldöztetések miatt letaszítsa Sztálint képzeletbeli trónusáról.⁴ Egyben a politikai túlélés szándéka is szerepet játszhatott Hruscsov indítékai között: Sztálin elítélésével Hruscsovnak sikerült megszilárdítania saját hatalmát, lényegében a desztalinizálási hullám hátán lovagolva kényszerítette védekezésre ellenfeleit. (A szovjet vezető ugyanehhez a taktikához folyamodott a lengyel és a magyar válság drámai napjaiban, de ez alkalommal abban

³ CHSzD: f. 2, op. 1, d. 176. 143. p.

⁴ Vladimir Naumov: Utvergyit dokladsikov tovarisa Hruscsova. *Moszkovszkije Novosztyi*, 1996. 5. sz. (1996. február 4–11.) 34. p.; Uő: Borba Ny. Sz. Hruscsova za jegyinolicsnuju vlaszty. *Novaja i novejszaja isztorija*, 1996. 2. sz. 14–16. p.; Alekszej Bogomolov: Tajna zakritogo doklada. *Szoverssenno szekretno*, 1996. 1. sz. 3–4. p.; Vitalij Afjanyi: Vaszilij Sztalin za Otca otvcsaty nyc zahotyel. *Obscszaja Gazeta*, 1996. március 15–23.

járt bírálói előtt, hogy a „rend helyreállítását” követelte ezekben az országokban, akár erőszak alkalmazásával is.) 1956 februárjában azonban aligha mérte fel azt, hogy „titkos beszéde” milyen katasztrofális következményekkel jár majd a kommunista világban, a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság kapcsolatában, valamint a kelet-európai szovjet katonai és politikai befolyás legitimitását illetően.

Közvetlenül a „titkos beszéd” elhangzása után Rákosi hangot is adott rosszállásának és komoly aggodalmainak, hogy a beszédnek káros politikai következményei lesznek Magyarországon és a nemzetközi kommunista mozgalomban egyaránt.⁵

Fennállt annak veszélye is, hogy a lengyelországihoz hasonló szakadásra kerül sor a magyar pártvezetésen belül is. Leo Gluchowski az 1953–56 közötti lengyel politikai életről az utóbbi időben közzétett tanulmányaiban arra a megállapításra jutott, hogy a „zsidó káderek” ügye ki nem mondott, de robbanással fenyegető tényező volt a Lengyelországban kibontakozó politikai válságban. Lengyelországban – mint ahogy Magyarországon is – számos korábban a pártból kizárt kommunista térhetett vissza a politikai életbe, sőt még a központi bizottságba is, így például Kádár János és Wladyslaw Gomulka.⁶ A legtöbben ún. „nemzeti káderek” voltak, ellentétben a többnyire zsidó káderekből kikerülő Komintern-emigránsokkal. Sztálin korábban megpróbált szabadulni tőlük, mint a titóizmus lehetséges követőitől, ám a korábbi tisztogatások elítélésével mintha Pandora szelencéjét nyitották volna ki: a rehabilitált vezetők nemzeti hősökké, a hatalomban lévők gyűlöltekké váltak még saját pártjukon belül is. Kétszeresen megvetették őket: mint Moszkva talpnyalóit és mint olyan zsidókat, akik „becsületes lengyeleket”, illetve „magyarokat” üldöztek.

A bajokat csak tetézte, hogy a jugoszláv kérdés továbbra is aláásta a status quót a magyar politikai életben. Három orosz tudós olyan következtetésre jutott mind ez ideig még nem publikált tanulmányában, hogy „az SZKP XX. kongresszusa tükrében a politikai helyzet Jugoszlávia vezetőinek mint a sztálinista »elhajlások« áldozatainak kedvezett inkább, semmint annak a magyar pártállami vezetőrétegnek, amely korábban a kemény sztálinista vonal támogatásával kompromittálódott”.⁷ Magyarországon a Nagy Imre által megvalósított ún. „új irányvonal” keretében bevezetett gazdasági reformok közül több a jugoszláv példát követte, s a jugoszláv „szocializmus” 1956 tavaszán–nyarán számos magyar pártaktivista és értelmiségi szemében csábító alternatívának tűnt a hitelét veszített szovjet befolyással szemben.

Rákosi, amikor a „titkos beszédet” követően megrendült a helyzete a magyar pártvezetésben, Moszkvához fordult a szovjet nagyköveten, Jurij Andropovon keresztül – esetleg közvetlenül is –, és figyelmeztette a Kremlt, hogy a rehabilitált kommunisták, köztük Révai József és Kádár János visszatérése a vezetésbe „súlyos engedményt jelentene a jobboldali és demagóg elemek javára”. Rákosi – a Komintern hagyományainak ismeretében – azt remélte, hogy Moszkva döntőbíróként fog közbelépni.⁸

Május 3-án az SZKP KB Elnöksége megvitatta a magyar helyzetet, és egyetértett Rákosi helyzetértékelésével. Ugyanakkor úgy vélte, hogy Rákosi önmagában nem lesz képes megoldani a válságot.⁹ Moszkva kétértelmű állásfoglalásával szembesülve Rákosi ellenlábasai egy kisebb célpont, Farkas Mihály után vetették magukat. Őt tették meg bűnbaknak a tisztogatásokért és a sztálinizmus egyéb túlkapásaiért. Végül június második hetében az SZKP KB titkára, Mihail Szuszlov kétértelmű moszkvai üzenetet adott át a magyar vezetésnek: Rákosinak maradnia kell, de Kádárt, aki „az elégedetlen kommunisták hangulatát képviseli”, és aki „magyar származású”, ugyancsak be kell emelni a vezetésbe. Szuszlov úgy találta, hogy a zsidó származású káderek

⁵ Andropov naplójából: Találkozás Rákosi Mátyással, 1956. március 25.

⁶ Alckszandr Sztikalin – Jelcna Orchova – Georgij Meseserjakov: A magyar csemények és a szovjet pártvezetés állásfoglalása. 1993 januárjában a hidegháború új szovjet levéltári forrásairól rendezett moszkvai konferencián elhangzott előadás. 5. p.

⁷ *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda*. Szerk. J. Orchova, V. Szcreda, A. Sztikalin. (Kézirat.)

⁸ Jurij Andropov távirata Budapestről a Szovjetunió külügyminisztériumának, 1956. április 29. *Istoriczeszkij Arhiv*, 1993. 4. sz. 107. p.

⁹ Andropov naplójából: Találkozás Rákosi Mátyással, 1956. május 6. Vö. 5. jegyzet.

száma „abnormálisan” magas, ezért azt javasolta a Magyar Dolgozók Pártja Elnökségének, hogy „bátran” válasszanak a „magyar nemzetiségű káderek” közül is.¹⁰ Mindez bizonyára kifejezte azt a Moszkvában uralkodó elképzelést, ami szerint a magyar vezetés, ha „nemzeti káderekkel” kellőképpen megerősítik, képes lesz úrrá lenni a belső válságon.

1956 júniusában, amikor Tito tíz év után először látogatott Moszkvába, közölte Hruscsovval, hogy amíg Rákosi marad hatalmon Magyarországon, semmi esély nincs a jugoszláv–magyar kapcsolatok normalizálására. Rákosi, aki éppen szabadságát töltötte Moszkvában, megpróbált védekezni. Arra figyelmeztette Vorosilovot, hogy a jugoszlávok soha többé nem lesznek Moszkva lojális szövetségesei, és nem fogják elkötelezni magukat egyik tábor mellett sem. Vorosilov jelentésében kitért arra, hogy Rákosi még mindig nem tud túllépni a múlton Jugoszláviát illetően.¹¹ Hruscsov optimizmusa azonban egyelőre győzedelmeskedett az Elnökségben: egyszerre remélték a jugoszláv–magyar kapcsolatok rendezését és a magyar vezetésen belüli status quo megőrzését.¹²

Júliusra azonban a „titkos beszéd” politikai hullámverése kikerült a magyar vezetés ellenőrzése alól, s a Petőfi Körbe szerveződött magyar diák- és értelmiségi csoport nyilvános vitát indított a sztálinista rezsim legitimitációjáról. Olaszországban Palmiro Togliatti az *Unitában* megjelent levelében elemezte a sztálinizmus gyökereit. S ami pedig a legfélelmetesebbnek tűnt: a lengyel munkások sztrájkolni kezdtek Poznanban, és a katonaság tüzet nyitott a sztrájkolókra. A következő négy hónapban a Kreml minden figyelmét Lengyelországra és Magyarországra összpontosította. Az itt történtek újra felelevenítették az amerikai támadástól való félelmet, amit a XX. pártkongresszusnak már-már sikerült eloszlatnia.

A Hruscsov desztalinizálási kampánya által vetett „szél” a Szovjetunióban is „vihart kezdett aratni”. Az orosz Vlagyimir Naumov olyan dokumentumokat fedezett fel a levéltárakban, amelyek szerint több ezer kommunista vett részt a pártszervezetekben a sztálini bűnökről és a közelmúltról folytatott vitákban. Néhányan azt indítványozták, hogy távolítsák el a Sztálin-émlékműveket az egész országban, és követelték, hogy nevezzék meg azokat, akik közreműködtek az elhunyt vezető bűneiben. A Szovjet Tudományos Akadémia hőtechnológiai laboratóriumában például egy fiatal tudós, Jurij Orlov, a demokratikus változások szükségességéről beszélt. Három másik tudós is csatlakozott hozzá, és a hallgatóság megtapsolta beszédeiket.¹³

Ennek eredményeképpen a politikai inga visszalendült a szovjet vezetésen belül: Hruscsov bátor antisztálinista fellépése után egy sor nyilvános és titkos határozatot hoztak a bírálatadat megfűzésére. 1956. április 5-én az elnökség kizárta a fent említett négy fiatal tudóst a pártból, és feloszlatta a laboratórium pártszervezetét. Június 30-án az SZKP KB határozatot hozott „a személyi kultuszról és annak következményeiről”, amely gyakorlatilag lezárta a Sztálin uralma alatt a Szovjetunióban kialakult politikai rezsim és gazdasági-társadalmi rendszer természetéről folytatott vitákat. Retorziókkal fenyegettek meg minden olyan kommunistát, aki „képtelen felismerni azt, hogy a vita szabadsága mikor lépi át a pártfegyelem határát”.¹⁴

Mindezen belső bajok csak fokozták a külföldi válságokról a Kremlben folytatott viták hevesességét. Vlagyimir Malin feljegyzései szerint az elnökség július 12-én Moszkvában tartott ülésén Hruscsov, Vorosilov, Georgij Zsukov marsall és Borisz Ponomarjov kijelentette, hogy a poznani és a magyarországi események „az imperialisták aknamunkáját” mutatják, akik megpróbálnak lazítani a nemzetközi kötelékeken, és az önállóság ürügyén a kelet-európai országokat, „egyiket a másik után” megpróbálják „megbontani és legyőzni”. A Petőfi Kör az imperialista erők eszközeként emlegették. Malenkov, Hruscsov és Vorosilov megtárgyalták Rákosi jövőjét, és úgy döntöttek, hogy megmentése érdekében le kell állítani Magyarországon a Rajk-ügy nyilvános vitáját.¹⁵

¹⁰ Szuszlov jelentése Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. június 13. *Isztoriczeszkij Arhiv*, 1993. 4. sz. 101–103. p.

¹¹ Vorosilov feljegyzése az SZKP KB Elnökségének Rákosival történt találkozásáról, 1956. június 26.

¹² Vö. a 7. jegyzetben szereplő kézirat bevezetésével.

¹³ Naumov: *Borba Hruscsova...* I. m. 16. p.

¹⁴ Uo. 16–17. p.

¹⁵ Malin-feljegyzések. *Isztoriczeszkij Arhiv*, 1992. 2. sz.

Sejtették, hogy Tito nem fog örülni ennek a döntésnek, azonban Hruscsov is a határozat mellett foglalt állást.

Mindennek ellenére Hruscsov és támogatói felismerték, hogy nem tudnak visszakozni a „testvéri” kommunista pártok irányában 1955–56-ban meghirdetett új politikától. Ekkor a szovjet vezetés még egységesen úgy gondolta: a magyar kommunistákat hagyni kell, hogy saját maguk találjanak kiutat belső válságukból. Az Elnökség küldötteként Mikojan érkezett Magyarországra. Július 13-án, miután megbeszéléseket folytatott a magyar vezetéssel, értesítette Hruscovot, hogy Rákosi eltávolítása elkerülhetetlen. Hruscsov minden késlekedés nélkül megszerezte a párt Elnökségének jóváhagyását ahhoz, hogy mindezt simán végrehajtsák. A Kremlben folyó hatalmi harc összefüggései nem hagynak kétséget afelől, hogy Hruscsov és Mikojan közös platformon állva együttműködött ebben a kérdésben, vagyis úgy kívánták megoldani a magyarországi válságot, hogy közben ne kompromittálják a desztalinizálási kampányt és azt a politikai tőkét, amelyet a Molotovval, Vorosilovval és a többi keményvonalassal szemben a korábbiakban folytatott vitákban felhalmoztak.

Mikojannak jó véleménye volt Kádárról, aki egyre nagyobb népszerűsége tett szert az MDP egyszerű tagjai körében. Ami ennél is fontosabb, Vlagyimir Krjucskov (aki akkoriban Andropov budapesti nagykövete beosztottja volt) emlékiratai szerint Mikojan meggyőzte Hruscovot, hogy aktivizálják Nagy Imrét. A szovjet politikus abban bízott, hogy szovjet pórázon tudja majd tartani Nagyot. „Mikojan – írta Krjucskov – megbízott Nagyban, és úgy gondolta, hogy meg lehet benne bízni” – noha a magyar vezetők ennek pontosan az ellenkezőjét hangoztatták.¹⁶ A szkeptikus magyar vezetéssel folytatott megbeszélése során Mikojan hangsúlyozta, hogy „[a mi Központi Bizottságunk] nem tárgyalt a Nagy-kérdésről, de nekem megvan a saját véleményem, és ismerem a mi KB-nk néhány tagjának az álláspontját is. Nagy Imrének a pártból való kizárását hibának tartottuk és tartjuk, noha a magatartása miatt megérdemelte azt.”¹⁷

A Nagy Imre visszafogadását eldöntő tényezők között meg kell említeni Titót is. Gáti felfogása szerint „miután Tito volt az egyik kulcsfigura [...] és Nagy volt Tito egyértelmű jelöltje” arra, hogy Magyarország vezetője legyen, „az oroszok egyre nagyobb érdeklődést mutattak Nagy, valamint az általa képviselt erő iránt”.¹⁸ A válság egy későbbi szakaszában a jugoszlávok álláspontja döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szovjetek eltűrték Nagy Imrét.

A magyar Októbert megelőzte a lengyel Október. A szovjet vezetők ekkor közel jutottak az erő alkalmazásához. Szerencsére ez nem következett be, elsősorban azért, mert Gomulka és a lengyel vezetők elegendő politikai bátorsággal rendelkeztek, és szembeszálltak Hruscov dühével. Gomulkának sikerült meggyőznie a Szovjetuniót arról, hogy Lengyelország nem fog kilépni a Varsói Szerződésből, ám cserébe a szovjeteknek nagyobb cselekvési szabadságot kell biztosítaniuk a lengyel kommunistáknak, s nem szabad szovjet tanácsadókat ültetniük a nyakukra vagy beavatkozniuk az ügyeikbe.¹⁹

A lengyelek Mao Ce-tung és a KKP személyében jelentős külföldi támogatást kaptak a nagyobb önállóságért folytatott harcukhoz. Mao – post factum – arról értesítette Gomulkát, hogy a szovjet vezetők egy adott pillanatban „készek voltak erőt használni” Lengyelországban, és a KKP vezetéséhez fordultak jóváhagyásért. „A KKP kategorikusan elutasította a szovjet javaslatot, és a kínai álláspontot megpróbálta oly módon közvetlenül [a szovjetek] tudomására hozni, hogy Liu Sao-csi vezetésével azonnal küldöttséget menesztett Moszkvába.” A kínaiak fel voltak háborodva, és aggodalmukat fejezték ki Moszkva „nagyhatalmi sovinizmusa” miatt, amely Sztálin legsötétebb arcát idézte, hiszen ettől ők – és személy szerint Mao is – oly sokat szenvedtek a múltban. A kínai vezetők a lengyel követtel Pekingben október 27-én folytatott megbeszélésükön kijelentették, hogy „október 19–23. között egy KKP-küldöttség [...] Moszkvában meggyőzte Hruscovot a lengyelországi politikai változások jogosságáról”, és figyelmeztette a szovjet párt-

¹⁶ Vlagyimir Krjucskov: *Licsnoje gyelo*. 1. vol. Moszkva, Olimp-Act, 1996. 54. p.

¹⁷ Mikojan távirata Budapestről az SZKP KB-nak (Hruscovnak), 1956. július 14. Vö. 7. jcgyzet.

¹⁸ Charles Gáti: *Hungary and the Soviet Bloc*. 1. m. 137. p.

¹⁹ A részleteket vö. L. W. Gluchowski: Khrushchev, Gomulka, and the „Polish October”. *Cold War International History Bulletin*, 5. sz (1995. tavasz) 1. és 38–49. p.

vezetőt, hogy a katonai erő alkalmazása egyet jelentene a sztálinista módszerekhez való visszatéréssel, amit éppen Hruscsov ítélt el.²⁰

A kínai nyomás különösen kiélezte a szovjet vezetésen belüli politikai dilemmát. Hruscsov nem tudott könnyedén átsiklani a kínai érvek fölött, sőt ha így tett volna, talán politikai legitimitációját ásta volna alá a kommunista világon belül. Egyben kockára tette volna a törekény kínai-szovjet barátságot is, amelyet súlyos kompromisszumok árán és időnként heves ellenállással szemben – különösen ami Vorosilovot illeti –, rengeteg energia befektetésével sikerült csak megőriznie 1953 után. Egyáltalán nem tűnik túlzónak az az állítás, hogy 1955–1957 között Mao szava sokat számított a moszkvai belső egyensúly kialakításában. Ugyanakkor Hruscsov vezető szerepe az Elnökségen belül 1954–1956 között elért politikai sikerei ellenére még mindig bizonytalan maradt.²¹

Ami a dilemma másik oldalát illeti, Hruscsov egyre jobban félt attól, hogy elveszíti Kelet-Európát és magát a hidegháborút is valami végzetes „puhaság” és határozatlanság miatt. A moszkvai jugoszláv követ, Micsunovics jól ismert visszaemlékezése szerint Hruscsov a következőképpen panaszkodott Titónak a magyarországi szovjet inváziót röviddel megelőző találkozásukon: „Vannak olyanok a Szovjetunióban – Hruscsov itt nyilvánvalóan Molotovra és a párt többi elszánt sztálinistájára, valamint az állami nomenklatúrára gondolt –, akik azt fogják mondani: amikor Sztálin volt uralmon, mindenki engedelmeskedett, és semmilyen nagyobb megrázkódtatás nem történt. Amióta azonban ezek [a fattyúk] kerültek hatalomra, Oroszországnak szembe kell néznie a vere-séggel és Magyarország elvesztésével.”²²

Hruscsovot politikai támadások érthették a miatt a meggyőződése miatt is, amely szerint a Szovjetunióban végbemenő kulturális és ideológiai „enyhülés” folyamata „latyakossá” vált. A budapesti zavargásokról szóló első híradások majdnem egy időben érkeztek azokkal az „információkkal”, melyeket a moszkvai írók Dugyincev *Nye hlebom jegyinim* („Nem csak kenyérral él az ember”) című regényéről rendezett vitájáról kaptak. Ezen a vitán néhány felszólaló kíméletlen kritikával illette a sztálinizmust. Hruscsov közvetlen, meglepő párhuzamokat vélt felfedezni ezen vita, valamint a magyarországi Petőfi Kör tevékenysége között. Magához kérte a Szovjet Írók Szövetségének titkárait, akiket halálra rémített azzal, hogy egy írók által szervezett nemzetközi szocializmusellenes össze- esküvéssel vádolta meg őket.²³

Ez a dilemma magyarázatot adhat az október 23. és 31. között a pártelnökségben Magyarországgal kapcsolatos megbeszéléseken tapasztalható, máskülönben érthetetlen és meglepő ingadozásokra az erőpolitika alkalmazása és Mikojan „politikai” megoldása között. Október 23-án Hruscsov kétségbeesett kérelmet kapott Gerő Ernőtől. Gerő azért könyörgött, hogy küldjenek szovjet csapatokat Budapestre a rezsim megmentésére. A szovjet pártvezér habozás nélkül azt javasolta az elnökségnek, hogy tegyenek eleget a kérésnek. Az elnökség keményvonalasai és még Hruscsov egyes támogatói is – például Zsukov marsall – az MDP vezetését megmentő beavatkozást sürgették.

Mikojan egyedül maradt álláspontjával az általános pánik közepette. Kijelentette: „Nagy nélkül [a magyar vezetők] elvesztik ellenőrzésüket a népmozgalom fölött.” „Mit veszíthetünk? – tette fel a kérdést. – A magyarok maguk fogják visszaállítani a rendet. Politikai megoldáshoz kell folyamodnunk, s csak ezután küldjünk csapatokat.” Molotov visszavágott: „Ha Nagyot magára hagyjuk, Magyarország darabjaira esik [szét].” Kaganovics rákontrázott: „A kormányt megdöntik. Teljesen más a helyzet, mint Lengyelországban volt.” Egy pillanatra úgy tűnt, mintha Hruscsov ellenfelei ragadták volna magukhoz a kezdeményezést a válságkezelésben.

²⁰ Leo Gluchowski „Poland’s China Card: Sino-Polish Relations and the Soviet Union, September – October 1956” című előadásában ismertette a lengyel levéltárakból előkerült iratokat az 1996 januárjában a Hong Kong-i Egyetemen megtartott nemzetközi konferencián.

²¹ A szovjet–kínai kapcsolatok szerepéről Hruscsov politikai hatalmában vö. Vladislav Zubok – Konsztantin Pleshakov: *Inside the Kremlin’s War. From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, 1996. 170–171. p.

²² *Moscow Diary*, 134. p.

²³ Vö. 7. jegyzet; Zezina: Szokovaja terapija: ot 1953-go k 1956 godu. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995. 2. sz. 131–132. p.

Hruscsov, aki meg akarta tartani hatalmát, azt javasolta, hogy „aktivizálják Nagyot a politikai megoldás” érdekében, de arra nem volt hajlandó, hogy őt Gerő helyébe ültesse.²⁴ Az Elnökség végül úgy határozott, hogy csapatokat küld Budapestre, de ezzel egy időben (Szuszlov kíséretében) Mikojan is odaküldik, hogy próbáljon „politikai” csodát tenni.²⁵ Molotov és a többi keményvonalas azonban a kibicek kellemes helyzetében otthonról kritizálhatta Mikojan – és burkoltan Hruscsovot –, a magyarországi „ellenforradalom” kapcsán tanúsított „kapitulációs” magatartásuk miatt.

A következő napokban Mikojan éjt nappallá téve dolgozott az új magyar vezetés kialakításán. A szovjet csapatok bevetése azonban nemzeti fegyveres felkelést váltott ki. Az MDP Központi Bizottsága, amely behívta a csapatokat, minden hatalmat és legitimitációt elveszített az országban. Ez leszűkítette a politikai megoldások számát: vagy megosztják a felkelőket a követelések egy részének elfogadásával, vagy fegyveres erővel leverik a felkelést. Az utóbbi megoldás elkerülhetlenné vált, amikor Nagy Imre a szovjetek előzetes értesítése nélkül nyilvánosan ígéretet tett arra, hogy tárgyalásokat kezd a Szovjetunióval csapatainak Magyarországról történő kivonásáról. Bár az SZKP KB Elnökségének többsége elutasította Nagy Imre álláspontját, ő ismételtlen közzétette a fenti nyilatkozatot. Ez éles vitát váltott ki Moszkvában október 28-án, amely világhosszra tette az Elnökségen belüli megosztottságot, és majdnem nyílt „lázadást” eredményezett a magyar ügyek Hruscsov–Mikojan-féle kezelésével szemben.

Először Vorosilov próbálta Mikojan – és Nagyba vetett bizalmát – diszkreditálni. Kijelentette, hogy Nagy Imre a párt uralmának „likvidátora”, majd ezt javasolta: „próbáljunk meg saját megoldást találni, és azt fogadtassuk el a magyarok egy csoportjával”. Molotov azonnal hozzátette, hogy a helyzet „egyre inkább a kapituláció felé vezet”. Majd Kaganovics, sőt még Nyikolaj Bulganyin – államfő és korábban Hruscsov szövetségese a hatalmi harcokban – is a bírálók mellé állt. Az utóbbi arról beszélt, hogy „esetleg közvetlenül nekünk kell kijelölni a kormányt”.²⁶ Malenkov viszont, akit már 1955 januárjában megbíráltak Nagy Imre reformjainak eltéréséért, Mikojan oldalára állt. Zsukov és Szaburov is csatlakozott hozzá. Zsukov az ellenállás katonai leverését és a magyar KB oly módon történő átszervezését támogatta, hogy az képes legyen „rugalmasabban fellépni”. Egyben – a Kreml ideológiai illúzióihoz hűen – azt is felvetette, hogy adjanak fegyvert a magyar munkások kezébe, akiknek az elképzelések szerint az MDP-t kellett volna támogatniuk.

Hruscsov beismerte, hogyha a szovjet csapatoknak nem sikerül gyorsan elfojtaniuk a fegyveres felkelést, akkor „Nagy ellenünk fog fordulni”, és „a katonák visszavonását kérheti”. Ennek ellenére úgy vélte: „a legrosszabb alternatíva” egy szovjet katonai erő által támogatott „báb”-Központi Bizottság létrehozása lenne, szemben egy olyan politikai megoldással, amelyet az MDP hajt végre. Azt is javasolta – először a vita során –, hogy vonják be a kommunista szövetségeseket a válságkezelésbe. „Nem lenne-e helyénvaló, ha a kínaiak, a bolgárok, a lengyelek, a csehek és a jugoszlávok fordulnának a magyarokhoz?” Hruscsov közbelépése Vorosilovot nem tántorította el korábbi álláspontjától, Bulganyin, Kaganovics és Molotov viszont ezután tartózkodott Mikojan bírálatától, és egyetértettek vele a Nagy-kormány támogatását illetően. Bulganyin beismerte, hogy ennek a megoldásnak az egyetlen alternatívája egy olyan „megszállás” lenne, amely „kétséges kimenetelű kalandba sodorna minket”.²⁷ Hruscsov mindehhez hozzátette, hogy egy Nagy Imre által kiadott közlemény a szovjet csapatok visszavonásáról (amit az Elnökség más kérdések mellett megvitatott) tulajdonképpen „politikailag előnyös” lenne a Szovjetunió számára, mivel ez kedvező színben tűnhetne fel az angolokkal és franciákkal szemben, akik „valódi bajba kerültek Egyiptomban”.²⁸

²⁴ Malin-feljegyzések, 1956. október 23.

²⁵ Vjacseszlav Szereda másként magyarázza. Szerinte Mikojan nem csatlakozott a beavatkozás támogatói közé. Erre abból lehet következtetni, hogy az ülésről készült hivatalos jegyzőkönyv sem említi a kérdést. Vö. Kak resalisz „voproszi Vengrii”. Rabocsije zapiszi zaszedanyija Prezigiujuma CK KRSzSz. Ijul – nojabr 1956 g. *Istoriczeszkij Arhiv*, 1996. 2. sz. 73. p.

²⁶ Malin-feljegyzések, 1956. október 28.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

Mikojan és Szuszlov Budapestről küldött távirataiban továbbra is megpróbálta meggyőzni a pártelnökséget arról, hogy a magyar kormány tagjainak többsége nem „kapituláns”, és a kormány képes „ellensúlyozni Nagy tétovaságát, aki opportunistá személyiségéből fakadóan nem tudja, hol álljon meg az engedményekben”.²⁹ Október 29-re azonban az elnökség többsége egyhangúlag elítélte Mikojan vonalát és Budapestről küldött jelentéseit (Szuszlov egyértelműen alárendelt szerepet játszott a tapasztalt politikus és régi forradalmár mellett). Malenkov még mindig amellett kardoskodott, hogy Mikojannak „rá kell vennie Nagyot a rendcsinálásra”, de Molotov kijelentette: „Határokat kell szabnunk, és utasítanunk kell Mikojan elvtársat, hogyan cselekedjen.” Kaganovics véleménye szerint „egy katonai forradalmi bizottsággal” kellett volna felváltani a rendszert felszámoló Nagy-kormányt. Dimitrij Sepilov, az uralkodó széljárásra mindig érzékenyen reagáló külügyminiszter pedig azon a véleményen volt, hogy „a valódi hatalom a katonák kezében van. A további engedményeket a gyengeség jeleként értelmeznék.” Most Hruscsovnak kellett közbelépnie és megvédenie Mikojant. A vezetésben kialakult egyensúlyt felismerve azt indítványozta, hogy Malenkovot, Molotovot és Zsukovot küldjék „erősítésként” Budapestre. Mikojan magyarországi „politikai megoldása” kezdett széttöredezni.³⁰

A Kínai Kommunista Párt Elnöksége ekkor hozta nyilvánosságra a magyarországi eseményekről kialakított véleményét. A kínai küldöttség október 23-án érkezett Moszkvába a lengyel válsággal kapcsolatos határozat megvitatására, de a delegáció tagjai a magyar válság miatt kitört moszkvai politikai vihar kellős közepén találták magukat. Liu Sao-csi telefonon értekezett Mao Ce-tunggal. Hruscsov emlékirata sajnos meglehetősen homályos a Magyarországról folytatott kínai–szovjet konzultációk különböző szakaszait tekintve.³¹ A kínai memoárok és a Malin-feljegyzések több részletet árulnak el. Október 30-án délelőtt a kínaiak elhatározták: támogatják Nagy Imrénének a szovjet csapatok visszavonására vonatkozó kérését. A kínai vezetés ragaszkodott ahhoz, hogy a szovjetek haladéktalanul bocsássanak ki egy nyilatkozatot a katonáknak a népi demokráciákból történő kivonásáról, és hívják össze a Varsói Szerződés Szervezetét, s az vitassa meg a szovjet csapatok Kelet- és Közép-Európában állomásoztatásának jogi alapjait. „Az SZKP KB egy emberként támogatja ezt az álláspontot” – jelentette ki Hruscsov, majd közölte kollégáival, hogy már szólt is Gomulának: a lengyelek döntsék el, mi legyen Konsztantyin Rokosz-szovszkijjal, azzal a szovjet marsallal, akit Sztálin a lengyel hadsereg parancsnokává tett, s most a lengyel vezetők az eltávolítását követelték.³²

A kínai kérés még a Magyarországról érkező jelentéseknél is jobban megrendítette az Elnökséget. Ismét fennállt a kínai–szovjet viszony megromlásának veszélye, s ekkora árat senki sem akart fizetni. Bulganyin kijelentette: „a kínai elvtársaknak helytelen benyomásaik vannak a népi demokráciákkal fennálló kapcsolatainkról”, de egyetértett abban, hogy eleget kell tenni a nyilatkozat kiadására vonatkozó kínai követeléseknek. Molotov és Kaganovics egy „felhívított” nyilatkozatot javasolt, azzal érvelve, hogy a kommunista tömb országai közötti viszonyt nem lehet kizárólag a kínai–indiai nyilatkozatba foglalt „szuverenitás” elveire (Pancsa Sila) alapozni. A pártok közötti kapcsolatok – jegyezte meg Molotov – más alapokon nyugszanak.

Hruscsov hagyta, hogy mások beszéljenek. Sepilov külügyminiszter fején találta a szöveget: „A [magyarországi] események a népi demokráciákkal fennálló kapcsolatainkban meglévő válságot tárják fel [...] Magyarország kormányának egyetértésével készek vagyunk kivonni a csapatainkat.” A magyar kommunista rezsim elvesztése még nem jelenti mindennek a végét, így összegezte az álláspontját. „Még hosszú ideig harcolnunk kell a nemzeti kommunizmussal.” Zsukov védelmi miniszter ekkor közbeszólt és kijelentette, hogy készek „akár az összes katonát is visszavonni Magyarországról, ha ez szükséges.”

²⁹ Mikojan és Szuszlov jelentése az SZKP KB-nak, 1956. október 26. *Isztoriczeszkij Arhiv*, 1993. 5. sz. 139. p.

³⁰ Malin-feljegyzések, 1956. október 29.

³¹ Hruscsov erre úgy emlékezett vissza, hogy a kínai–szovjet egyeztetésre Sztálin lipki dácájában került sor, Moszkvához közel. „Közös volt a véleményünk, hogy nem vetjük be a [fegyvercs] erőket” – írta Hruscsov. Vö. *Memuari Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova. Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 75. p.

³² Malin-feljegyzések, 1956. október 30.

Jekatyerina Furceva és Szaburov egy rendkívüli KB-plénium összehívását javasolta, ahol el lehetne magyarázni a pártelitnek Magyarország elvesztésének okait. Szaburov ritka éleslátással kifejtette, hogy ez mit jelentene a jelenlegi vezetés számára: ha a kínai kérésnek és saját ígéreteiknek eleget tesznek, akkor az Elnökség nem ültethet bábkormányt Magyarországra élére „az emberek akarata ellenére”. Ennek ellenére a felelősség a szovjet vezetést terhelné, amely „nem tartotta kordában a tömegek szabadjára engedett indulatait”, és amelynek „nem sikerült megvalósítani a vezetés valódi lenini elveit”.³³ Nyilvánvaló, hogy ki kerülne tűz alá ebben az esetben.

Az Elnökség tagjai – súlyos kétségek közepette – utasították Sepilovot, Molotovot és Bulganyint, hogy készítsenek egy határozatot a szocialista országokkal fennálló kapcsolatokról. A meg lehetőszen hosszan elhúzódó vitát követően a dokumentumot elküldték a *Pravdának*.

Hruscsov a következő órákban Liu Sao-csi és a Kínai Népköztársaságba akkreditált szovjet nagykövet, Pavel Judin közvetítésével lázas tárgyalásokat folytatott Maóval a magyarországi események értékeléséről. A kínaiak végül elismerték, hogy a magyar eset különbözik a lengyeltől, mivel az „imperialista erők” saját céljaik megvalósítására használják fel a népi felkelést, s fennáll annak veszélye, hogy Magyarország Nagy Imre irányításával kivonul a Varsói Szerződésből. Október 30-án este Liu Sao-csi és a kínai küldöttség megjelent a pártelnökség éppen akkor zajló ülésén, hogy közöljék az új kínai álláspontot: a szovjet csapatok maradjanak Magyarországon és Budapesten.³⁴ Sőt, a kínai források szerint Mao Ce-tungnak és Liu Sao-csinek kellett meggyőzniük a bizonytalankodó és megdöbönt szovjet vezetést, hogy egy magyarországi fegyveres beavatkozással nagy szolgálatot tesznek a „proletár internacionalizmusnak”.

A szovjet források (és Hruscsov emlékiratai) semmilyen kétséget nem hagynak afelől, hogy a kínai álláspontban végbement változás döntően esett a latba, amikor az SZKP KB Elnöksége újragondolta nem sokkal korábban kialakított álláspontját, és elfogadta azt a megoldást, amit Hruscsov mindössze három nappal korábban „a lehető legrosszabb alternatívának” nevezett: a fegyveres beavatkozást és egy Nagy Imre nélküli bábkormány létrehozását.

A Malin-feljegyzések első kutatója, Vjacseszlav Szereda helyesen mutatott rá arra, hogy Hruscsov személyisége, érzelmi ingadozásai, a rögtönzésekhez való vonzódása rossz tanácsadóknak bizonyult a magyar válság alatt.³⁵ Hruscsovot ténylegesen felháborították a magyarországi antikommunista kilengések. Félelmei és megérzései azonban – mint oly sok alkalommal azelőtt és azután is – meggondolatlan döntéseket eredményeztek. A szovjet vezető nem nagyon ismerte fel, hogy a logikátlan és az események után kullogó szovjet reagálások rendkívül hátrányosak voltak. A szovjet csapatok első bevonulása csak olajat öntött a nemzeti felkelés lángjára, a kivonásukról folytatott tárgyalások pedig felcsillantották a győzelem reményét a felkelők előtt, ami újabb, a forradalmat tápláló lelkes hangulatot teremtett.

Hruscsovnak azonban, minden következtelensége és ballépése ellenére, megvolt a maga stratégiai célja. Teljes mértékben osztotta a keményvonalasok aggodalmait a dominóelv kapcsán. Emellett bizonyára azt is gyaníthatta, hogy Magyarország kiválása a „szocialista táborból” mind Mao Ce-tung, mind a szovjet vezetésen belüli sztálinisták számára kiváló célponttá teszi őt. Emlékirataiban felidézi, hogy október 30–31-én éjjel „Magyarország forgott a fejében, és nem hagyott aludni”.³⁶ Október 31-én délelőtt összehívta az Elnökség ülését, és ott közölte, hogy a szovjet csapatoknak helyre kell állítaniuk a rendet Magyarországon. „Ha kivonulunk Magyarországról – jegyezte fel Malin –, az imperialisták támadni fognak. Akkor pedig kiderülnek a gyenge pontjaink.” S hogy kétséget se hagyjon afelől, hogy a szovjet politikai vezetés sorsa forog kockán, még hozzátette: „Pártunk nem fogja elfogadni, ha így teszünk. Nincs más választásunk.”³⁷

Hruscsov a magyarországi beavatkozás jóváhagyásával nagymértékben kompromittálta saját külpolitikáját, amelynek lényege a hidegháborús ellenfelek között Európában létesített semleges ütközőzóna, a fokozatos demilitarizálás, valamint a „szovjet veszélytől” való félelmek eloszlatása volt. Szaburov láthatóan megértette ezt, amikor feltette a kérdést, hogy vajon az intervenció nem

³³ Uo.

³⁴ Malin-feljegyzések, 1956. október 31.

³⁵ Vö. *Kak realizsz „voproszi Vengrii”* előszavában. I. m. 74. p.

³⁶ *Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 75. p.

³⁷ Malin-feljegyzések, 1956. október 31.

fog-e véget vetni a Sztálin halálát követő détenteknek, és „nem fogja-e igazolni a NATO létezését”, mint ahogy Sztálin koreai politikája tette annak idején, amit Hruscsov olyan hevesen elítélt. Megjegyzése viszont elveszett a katonai beavatkozásról szólt tervek forgatagában.³⁸

Mikojan november 1-jén érkezett vissza Moszkvába. Még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy lebeszélje Hruscsovot a katonai megoldásról. Megpróbálta bebizonyítani az október 30-i döntés helyességét és azt, hogy 10-15 nap alatt ki fog derülni, hogy a dolgok milyen irányt vesznek. Hruscsov úgy emlékezett vissza erre, hogy Mikojan az Elnökség újbóli összehívását szorgalmazta. Amikor Hruscsov közölte Mikojannal, Lengyelországba, majd Jugoszláviába kell repülnie Molotov és Malenkov társaságában, Mikojan „felettebb izgatott lett. Még azzal is fenyegetődött, hogy tiltakozásul magában is kárt tesz...”³⁹

Az október 31-i döntés politikai jelentőségű volt. Mégis felmerül az a kérdés: vajon a Kreml akkor is ugyanígy döntött volna, ha a kínaiak és Tito határozottan elleneztek volna a szovjet katonai beavatkozást? Figyelemre méltó, hogy a Magyarország elleni katonai támadásra a parancsot csak akkor adták ki, amikor a Szovjetunió már megszerezte ehhez a lépéshez Gomulka, Mao Ce-tung és Tito jóváhagyását is. Amint az már bebizonyosodott a hidegháború bipoláris logikája is segítette Hruscsovnak abban, hogy meggyőzze ezeket a politikusokat. Ösztönösen megsejtette, hogy Mao Ce-tung meg fog hajolni az előtt az érvelés előtt, ami szerint ha a „rend” nem áll helyre Magyarországon, a kommunista tábor a Nyugattal szemben súlyos vereséget könyvelhet el magának. Igaza volt. Tito is gyorsan a beavatkozás pártjára állt, Hruscsov nagy öröme és meglepetésére.

Végezetül egy rövid elemzés: mi történt volna, ha a Szovjetunió 1956-ban hagyja a maga útján haladni a magyarországi eseményeket? A dominóeffektus valóban bekövetkezett volna Lengyelországban és az NDK-ban? Ezt politikai válság követte volna a Szovjetunióban? Miként reagált volna mindezen az Egyesült Államok? Akkoriban a legtöbb nyugati politikus és politikai elemző alapján véve valószerűtlennek tartotta az események illetén menetét. Érdekes azonban, hogy a szovjet vezető politikusok, ide értve a „kemény vonal” híveit is, tartottak ettől a lehetőségtől, és ennek ellenére mégis vitatkozni kezdtek arról, hogy kivonják-e a szovjet csapatokat Magyarországról. Zsukov marsall azzal érvelt, hogy a hidegháborús Európában a szovjet stratégiai érdekek szempontjából fel lehet áldozni Magyarországot, amennyiben az NDK-ban és Lengyelországban továbbra is szovjet alakulatok állomásozhatnak. Nyilvánvaló, az a tény, hogy egy hasonló vitára egyáltalán sor kerülhetett, arról árulkodik, hogy a hatalmi harc éveinek tapasztalatát hordozó politikai vezetőgarnitúra indítékai és prioritásai nem tisztázódtak.

A magyar eset is hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük, akkoriban milyen érvek számítottak és melyek nem a Kreml hatalmi harcaiban. A külső tényezők szerepe meglehetősen nagy. Nem meglepő, hogy a Kelet-Európa dominánszerű összeomlásától való félelem hatalmas szerepet játszott a moszkvai hatalmi csoportosulásokban. Az attól való rettegés, hogy az Egyesült Államok esetleg behatolhat a szovjet érdekszférába kijózanította a Kreml urait, és a kritikus pillanatokban félretették belső nézeteltéréseiket és viszályaikat, függetlenül belpolitikai nézeteiktől. Egy másik, még váratlanabb külső tényezőnek tekinthető a Sztálin halála után jelentkező „harmadik” kommunista rendszerek feltűnése, elsősorban Mao Kínája. 1956 októberében a határozottan képviselt kínai álláspont elég nagy nyomást jelentett ahhoz, hogy meghatározza a Kreml politikai ingájának kilengését. Feltételezhető, hogy Mao Ce-tung és a Kínai Népköztársaság vezetése Sztálin halála után még nem igényelheték maguknak a kommunista világ központjának szerepét, de döntő szavuk volt abban, hogy a Kremlben ki legyen Sztálin utódja.

A Jugoszláviához történő közeledés egy további külső tényezőként szerepelt a hatalmi harcban, noha az előbbinél sokkal bizonytalanabb volt. 1955–1956-ban mindenesetre a Titóhoz való közeledés jelentette az erős támaszt Hruscsov Molotovval szembeni harcában. A magyar és lengyel fejlemények azonban keveset értékűvé tették, mivel a Tito példája ösztönözte nemzeti kommunizmusok súlyos veszélybe sodorták a kelet-európai szovjet érdekeket és befolyást.

³⁸ Uo.

³⁹ *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes.* Szerk. Jerrold Schechter és Vjacseszlav Lucskov. New York, Little, Brown, 1990. 123. p.

A dokumentumok azt mutatják, hogy a Kreml döntéshozói gyakran rögtönöztek és lépéseik kiszámíthatatlanok voltak. Az új források tükrében megmutatózó baklövés és taktikázások alapján megállapítható, hogy Hruscsov hatalmon maradása és vezető szerepe nem volt stabil. Ugyanúgy, ahogy nem volt eleve eldöntve a magyarországi beavatkozás sem. A szovjet pártelnökség vitáinak jegyzőkönyveiből kiderül, 1956-ban Hruscsov még nem volt azonos azzal, akit a következő évek Hruscsov-képe őriz: elvtársainak, azaz támogatóinak és riválisainak véleményével számolnia kellett és nem hagyhatta számításon kívül a külső tényezőket, mint például Mao álláspontját. Biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben Hruscsov körül másként alakul a hatalmi felállítás és ha helyette egy erőszakra kevésbé hajlamos vezető áll a Kreml élén, a szovjet tankok nem gördültek volna be Budapestre, és Kelet-Európa, valamint vele együtt a Szovjetunió történelme is másként alakult volna.

A magyar Október sokként ható tapasztalatai és a szovjetek ezzel kapcsolatos határozatai és vitái nyomán a Kreml egy furcsa és heterogén kelet-európai politika gyakorlati megvalósítását kezdte el, amihez a későbbiekben Hruscsov, Brezsnyev és Andropov is tartotta magát. Közvetlenül a restauráció után a szovjet vezetés a Kádár János vezette bábkormányral szemben nagyon toleráns álláspontra helyezkedett: a „kádárizmus” a messzire nyúló gazdasági reformok és a Nyugat-Európához való közeledés jelképévé vált. A szocializmus szovjet modelljének fokozatos elhagyását jelentette, amit a szovjetek haragjával szemben az egyszemélyi uralmi rendszer védett meg, valamint az, hogy a szovjet külpolitikát és biztonsági igényeket ez a rendszer következetesen támogatta.⁴⁰ Az SZKP 1957. júniusi viharos plenumán Mikoján azt állította, hogy Hruscsov következetesen támogatta a kelet-európai dolgozók „kártalanításának” politikáját, aminek értelmében még a szovjet életszínvonal rovására is magasabb életszínvonalat biztosított számukra annak érdekében, hogy elejét vegye a magyar lázadás megismétlődésének. Szerinte az Elnökségben „a pártellenes” csoport ez ellen az irányvonal ellen szövetkezik. Nyikita Szergejevics kijelentette, hogy a szovjet hitelek, megelőlegezett kifizetések és megrendelések nélkül „az egész szocialista tábor szétesne”.⁴¹ A magyar felkelésnek köszönhetően (sokkal inkább, mint a lengyel Október hatására) a kelet-európai országok lakosságának életkörülményei javultak, még ha politikai és gazdasági szabadságot nem is élvezhettek. A forradalom véres elnyomásával Hruscsov győzedelmeskedhetett az Elnökség többségét alkotó „kemény vonalat” képviselő ellenségein, akik 1957 júniusában ellene lázadtak. Az 1956-os döntésekkel ellentétben a pártelnökség ebből az időszakból származó jegyzőkönyvei nem ismertek, s így nem lehetett teljes biztonsággal megállapítani, hogy Hruscsovot kollégái a „titkos beszéd” kelet-európai katasztrófális következményeiért vagy azért vádolták-e meg, hogy a magyar forradalom kulcsfontosságú napjaiban határozatlannak mutatkozott. A magyar és lengyel válság azonban közvetetten nyomot hagyott a „kollektív vezetés”-en belül dúló hatalmi harcokon. Hruscsov törekvését, hogy ő legyen az Egyesült Számú Kommunista Vezető és a szovjet nagyhatalom irányítója, Molotov és mások is – akik néhány hónappal korábban, amikor Kelet-Európa sorsáról kellett dönteni, tapasztalhatták határozatlanságát és félelmét – megkérdőjelezték és gúnyosan visszautasították. Hruscsovnak közvetetten számolnia kellett legyőzött riválisainak bírálatával is: Tito Jugoszláviájának irányában keményebb magatartást kezdett tanúsítani, és a szovjet–jugoszláv közeledésért többé már nem volt hajlandó kockára tenni a kelet-európai status quót.

Ugyanakkor Hruscsovna soha nem sikerült leküzdenie azt a hajlamát, hogy a külpolitikában radikális, váratlan lépéseket alkalmazzon. Ezzel nemzetközi válságokat és bonyodalmakat is okozott. Folytatta – különösen 1961–1962-ben – a sztálini kultusz leleplezését. A Magyarországon történtek tulajdonképpen leállították a mély társadalmi, politikai és gazdasági reformokat a Szovjetunióban. A korlátozott liberalizáció és a kulturális „olvadás” a múlté lett. A KGB ismét folytatta a politikai üldözéseket, néhány fiatal kommunisztát eltávolítottak a pártból a sztálinizmus bírálata miatt. Az SZKP KB május 7-i ülésén Hruscsov egyenlőséget tett az „alulról jövő” liberális és a pártellenes cselekedet között, és kiállt az elmúlt évek azon határozata mellett, aminek értelmében egy csapat fiatal kommunisztát megfosztottak párttagságától: „Ha nem hozzuk meg ezt a döntésünket – jelentette ki –, szabad kezűt adtunk volna mindenféle pártellenes és szovjetelle-

⁴⁰ Részleteket lásd Gati: I. m. 160–176. p.

⁴¹ Az SZKP KB 1957. júniusi plenáris ülésének jegyzőkönyve vö. *Istoriczeszkij Arhiv*, 1993. 4. sz. 29. p.

nes alaknak. Aztán kiengedtük volna a kezünkől a párt vezetését, majd nálunk is ugyanaz történt volna, mint Magyarországon és Lengyelországban. [...] Ha Rákosi és a magyar párt más vezető politikusi határozottan és magabiztosan léptek volna fel, három, maximum öt felbújtót letartóztatnak, bebörtönöznek és elítélnék, akkor ellenforradalomra sem kerülhetett volna sor. De amikor kiengedték kezükől a hatalmat és teret engedtek az ellenforradalmároknak, a vérontás elkerülhetlenné vált” – tette hozzá.⁴²

Ettől kezdve Hruscsov az értelmiség soraiból jelentkező liberális kezdeményezéseket politikai fenyegetésként fogta fel. 1956 után még nyolc-kilenc évvel is úgy tekintett az írókra és az élővilágban művészekre, mint a szocializmus potenciális ellenségeire, és nem felejtette el, hogy a magyarországi események a Petőfi Kör értelmiségi vitáival indultak el.⁴³ Ez a meggyőződése mélyen beágyazódott a szovjet vezetés kollektív tudatába. Különösen Jurij Andropov volt azon a véleményen, hogy a politikai stabilitás és a Kreml politikai célkitűzéseinek sikere érdekében, szigorú megelőző intézkedéseket kell alkalmazni az ellenvélemények minden megnyilatkozásával szemben. Azt is mondhatnánk, hogy a magyar forradalom, ami bizonyos mértékig a Kreml-beli hatalmi harc nemkívánatos szülötte is volt, jóval azután is, hogy az események főszereplői: Nagy, Rákosi, Hruscsov, Molotov és még Mao Ce-tung is letűntek a politika színpadáról, vészjósló tapasztalatként még sokáig ott kísértett a Kreml színpadai mögött.

⁴² CHSZD: f. 2, op. 1, d. 317: az SZKP KB 1958. májusi plénumának jegyzőkönyve. 55–56. p.

⁴³ Vö. a híres orosz szobrász Ernszt Neizvesztinij nagyon érdekes visszaemlékezését: *Govorit Neizvesztiny*. New York, Mosaic, 1988.